

Växternas betydelse för tundra- nentserna i norra Sibirien

Vitmossa och skvattram brukar vi väl inte se som typiska nyttoväxter, men hos tundra-nentserna är dessa och många andra vilda växter viktiga och självklara inslag i vardagen. Här berättar Stefan Källman om ett besök hos nentserna.

TEXT OCH FOTO: STEFAN KÄLLMAN

Arktiska folkslag som inuiter, samer och de olika folkgrupperna i Sibirien har använt växter i större utsträckning än man vanligtvis tänker sig (Bogoras 1904–09, Andersson 1939, Lantis 1946, Llano 1956). I dessa områden levde man vanligtvis på renskötsel eller jakt på havsdäggdjur. Denna proteinrika men kolhydratfattiga kost gjorde att man gärna använde växter i maten så ofta det gavs möjlighet (Middendorf 1867, Thikomirov 1958,

Eidlitz 1969). Från Nordenskölds expedition till Kamtjatka 1882 beskrivs hur tjuktjer som bjöds på köttsocka ombord på *Vega* ratade köttbitarna till förmån för rotgrönsakerna i soppan. Botanisten F. R. Kjellman (1882) skriver att han var förvånad över det omfattande bruket av växter bland tjuktjerna. En sammanställning visar att de arktiska folkgrupperna har använt mellan 35 och 100 växtarter (Källman 1997). Många av dessa är näringsrika och ger ett tillskott av både energi och vitaminer (Källman 1983, 1991).

Nentserna

Nentserna är en ursprungsbefolkning i norra Sibirien som lever i området mellan Vita havet och västra Tajmyrhalvön. Det finns två olika grupper, tundranentser och skogs-nentser. Skogs-nentserna är ca 2 000 personer, de har renar som dragdjur och livnär sig på skogsbruk, jakt

Polarull och andra ullarter plockas och används som isolering. I förgrunden växer ormröt. Nuförtiden äts dess groddknoppar bara av barnen.

Eriophorum scheuchzeri and other *Eriophorum* species are picked and used as insulation in children's clothes. In the foreground, *Bistorta vivipara*, whose bulbils nowadays are eaten only by the children.

och fiske samt är bofasta. Tundranentserna är ca 32 000 personer och bedriver renskötsel men är bofasta till viss del. Tidigare var tundranentserna helt nomadiserande renskötare men sedan 1930-talet har de tvingats till att bosätta sig. Nentserna kallades tidigare även för samojeder. Språkligt hör de till samojedgruppen dit även grupper som entser, nganasaner och selkuper hör (Loukjantchenko 1999).

Tundranentserna på Gydanskijhalvön är unika genom att de fortfarande är året-om-nomadiserande renskötare som lever på traditionellt vis. I Antipajuta är 2 360 personer registrerade (Meschtyb 1999) och av dessa är ungefär hälften registrerade som nomader på tundran i 239 olika hushåll. Ett hushåll motsvarar ett tält (*tjum*). Resten lever i och runt Antipajuta eller i mindre bosättningar längs med kusten. Man följer renens rörelser på tundran och stannar endast några dagar på samma plats. Vegetationsperioden är mycket kort i dessa områden och det är riktig sommar bara under en månad från mitten av juli till mitten av augusti. Inför vintern flyttar man till björk- och barrskogsområdet söder om Gydanskijhalvön. Här betar renarna under vintern för att under våren röra sig upp mot tundran igen.

Kälken är en viktig del i nentsernas vardag. Den används även på sommaren då myrarna är för våta att gå på. Det är kvinnorna som svarar för det mesta arbetet som även inkluderar att vakta renarna. Varje kvinna i ett hushåll har vanligen sex kälkar för alla tillhörigheter. Åtta renar drar en kälke.

Nentser betyder "folket" vilket även inuit och många indianska namn på olika stammar också betyder. Här finns en intressant likhet inom det cirkumpolära området. Alla människor som inte är nentser kallas för *lotjini*, dvs. "inte nentser". Man har stark tro på schamanism och ritualerna är traditionella. Till exempel får inte barn kalla sin far med förnamn utan man säger t.ex. "Alex far". När barn tillverkar dockor så använder man anknäbbar som huvud men man märker aldrig ut ögon och mun, för då kan dockan få en själ och därmed liv. Kläderna är gjorda av renskin och av äldre kläder gör man sommar-

kläder. Vintertid har man dubbla renskinnskläder med pälsen vänd både utåt och inåt. Temperaturen kan stundtals vara under -50 grader.

Få studier har gjorts om växternas betydelse för nentserna. Även om man tidigt beskrev användningen av vilda växter på Kamtjatka och de östra delarna av Sibirien, så finns det endast sporadiska undersökningar av nentsernas växtanvändning (Middendorf 1867, Kushlevskii 1868, Bogoras 1904–09, Merck 1980). Nentsernas användning av vilda växter påminner i stora drag om samernas tidigare användning, kanske för att även samerna haft renskötseln som huvudnäring. Dock har nentserna nyttjat vilda växter som föda i större utsträckning än samerna, som mestadels använt växter för medicinala ändamål (Nettelblad 1976). Att användningen av vilda växter har haft stor betydelse för arktiska folkgrupper framgår tydligt av ovannämnda arbeten och fortfarande används växter i ganska stor omfattning hos de folkgrupper som varit de flitigaste användarna, till exempel hos koryaker och tjuktjer på norra Kamtjatka (Källman opubl.).

I den här artikeln vill jag beskriva hur nentserna i sin vardag använder vilda växter för olika ändamål. Växterna används som föda, medicin, redskap, kläder och utgör föda för renen, basen för deras överlevnad.

Besöken hos nentserna

Fältstudierna genomfördes under två veckor i månadsskiftet juli–augusti vid två olika tillfällen (1999, 2000) på Gydanskijhalvön som är belägen sydväst om Tajmyrhalvön och öster om Jamalhalvön där Ob rinner ut i Ishavet. Studien genomfördes som direkta observationer och intervjuer i fält på tundran hos den sjunde renbrigaden.

Gydanskijhalvön är ca 1600 kvadratmil stor. Halvön består av tundra med låga buskage av viden och dvärgbjörk samt vidsträckta myrar. Det är permafrost i hela området. Inom området pågår oljeprospektering. Antipajuta är en hållpunkt för vissa grupper av nentser på Gydanskijhalvön. Platsen är ett barackläger och ligger på södra delen av halvön där floden Taz rinner ut.

Insamling av dvärgbjörksris är en vardaglig men livsnödvändig syssla för att få bränsle.

Gathering of *Betula nana* is an important daily work to get firewood.

I Antipajuta byter man till sig olika varor och begraver sina döda när man passerar vid flytten inför vintern eller sommaren.

Nentsernas namn för växterna är här återgivna fonetiskt, då det historiskt inte funnits något skriftspråk. Herbarieexemplar är insamlade i två upplagor.

Nentserna och växterna

Nentserna på Gydanskijhalvön har numera möjlighet att kunna byta till sig eller köpa varor som mat och kläder. Trots detta har man behållit sitt nomadiserande och mycket ursprungliga levnadsmönster (Eidlitz 1969, Meschtyb 1999). Renen är central i nentsernas liv och styr helt och hållet vardagssysslorna. Renskötelsen sker helt och hållet enligt äldre metoder och man följer hela tiden renarnas vandringar.

Huvuddelen av födan kommer från renen med fiske och jakt som komplement. Insamling av växter eller animaliska produkter har liten kvantitativ betydelse för den totala kosten, men

är däremot kvalitativt viktig. Växter och exempelvis ägg ger ett viktigt tillskott och avbrott i en i övrigt ganska ensidig kost av kött, som dessutom oftast äts rått eller enkelt tillagat. Möjligheten att idag kunna få tag på mjöl, pasta och bröd är därför mycket uppskattat och förknippat med "lyx".

Antalet växtarter som används av nentserna idag är ungefär det antal som varit brukligt inom en renskötarkultur som lever traditionellt. En genomgång av litteraturen visar att det som mest i renskötarkulturer rör sig om runt trettio arter (Birket-Smith 1929, Eidlitz 1969, Nettelbladt 1976, Källman 1997). Bland den studerade gruppen nentser var ca 30 växter bekanta och hade något användningsområde (se tabell 1). De växter som ratas av renarna kallas vanligtvis bara för *namted*, dvs. "en växt", medan de växter som renarna betar har fått egna namn.

Även om växterna kvantitativt har liten betydelse för de nomadiserande nentserna, utgör de en viktig och avgörande del av kulturmönstret.

Utan växter inga renar, resonerar man. Synsättet på naturmiljön och växterna påminner i övrigt mycket om hur till exempel Nordamerikas indianer förhöll sig till naturen (Speck & Dexter 1951). Nentserna kallar jorden för Moder Jord (*ya-nebya*) och likställer den med en gammal dam där mossor, andra växter och träd utgör hennes hår. Man lever fortfarande efter tabun och ritualer när det gäller marken. Man får till exempel aldrig gräva eller skära i marken med en kniv, då Moder Jord är levande och kan skadas. Förstörs växtskiktet så försvinner renarnas bete och därmed också nentserna.

Eld och mattor

Växternas största betydelse för nentserna är som mat till renarna, som bränsle och till olika vardagsprodukter. Utan renar ingen mat och utan eld inget liv säger man. Även om tillgången på ved på tundran begränsas till ris från dvärgbjörk *Betula nana* och viden *Salix* samt insamling av drivved längs kusten, är det avgörande för att kunna koka vatten och värma tälten någorlunda. Elden håller även myggen på avstånd sommartid. Det är kvinnorna som sköter bränsleinsamlingen på sommaren, medan männen svarar för veden i vintervistet, som då ordnas från växande träd, främst glasbjörk *Betula pubescens*. Användningen av dvärgbjörk är omfattande. Riset brinner snabbt och det används därför främst till att koka upp vatten och mat. När man gräddar bröd använder man drivved, som kallas för "långsam ved" dvs. brinner längre tid med jämnare värme. Även vide används som ved och man anser att honbuskar brinner bäst. Någon förklaring till detta ges inte, men en spekulation är att kvinnligt uppfattas som styrka och energi (jfr. Moder Jord). De bomullsliknande fröhåren av ull *Eriophorum* och andra liknande växter plockas och torkas för att användas som isolering i barnkläder som då blir mjuka och sköna. Man fyller även kuddar med ullbollarna, och använder dem för att göra upp eld.

Ett exempel på hur man anpassar sig till en miljö och utvecklar metoder och produkter är användningen av torkad, rutten björkved. Veden krossas till ett fint pulver som används som

barnpuder och i andra sammanhang där man behöver binda fukt, till exempel i skor och barnkrubbor. Detta bruk var vanligare förr. Idag är det främst de äldre som använder björk på detta sätt. Torr smulad björk var tidigare även vanlig för samma ändamål bland samer och nybyggare i Norden och kallades för "fösk" (Svanberg och Tunón 2000). Tunna strimlor från björkved är mycket eftertraktat som bottenunderlag i barnkrubbor. Strimlorna kan liknas vid tunna hyvelspån. Spånen ger ett luftigt och sviktande underlag i botten på sängen som man sedan täcker med torr vitmossa. Vitmossan kan sköljas ur, torkas och användas på nytt.

Av vide tillverkar man även golvmattor som underlag för renskinnet och de vävda mattorna av gräs. Hos några familjer tillverkar man även fina nät av videogrenar för att täcka barnsängar som skydd mot mygg. Liknande nät av vide tillverkar även Tanainafolket i Alaska (Russel Kari 1987).

Allt gräs som är något så när högvuxet samlas in när det börjat gulna under sensommaren. Man kallar gräset för *num*, som betyder "långt gräs". Mattorna vävs med en enkel vävteknik med två skikt snören som omväxlande låser fast buntar av gräs. Man samlar allt gräs som är långt nog för att mattor med en bredd av 50–100 cm ska kunna vävas. Det finns även inslag av starr *Carex* i mattorna. Arterna var omöjliga att identifiera då gräsen redan hade samlats in och torkats vid besöket. Vissa släkten gick att urskilja som framgår av tabell 1. Mattorna av gräs används ovanpå de flätade videmattorna vintertid eller som sittunderlag sommartid.

Växterna som föda

Växternas betydelse som mat är liten. Man äter visserligen en del växter sommartid, men det är mest för att få njuta av andra smaker, gärna syrliga växter som till exempel fjällsyra *Oxyria digyna* och skräppor *Rumex*. De äts färska, eller blandas i grytor och soppor. De blandas inte i renmjölk som var vanligt hos samerna.

Det är barn och kvinnor som samlar in växterna och det är även de som äter mest vegetabilier. Energiinnehållet i de använda växterna är

Tabell 1. Växternas användning bland nentserna på Gydanskijhalvön.

Plants used by the nenets on the Gyda Peninsula.

Växt	Nentsiska	Vetenskapligt namn	Användningsområde
Viden	Neru	<i>Salix</i>	Brännved. Honplantan anses brinna bättre. Vidjor för att flåta golvmattor till tälten vintertid. Ved för att rökgarva skinn. Som föda bland äldre nentser.
Glasbjörk	Nyavei	<i>Betula pubescens</i>	Torkad och smulad björk används som underlag i barnkrubbor, i skor etc. Förr även som barnpuder.
Glasbjörk	Urau	<i>Betula pubescens</i>	Fina, torra, flisor av björk används i barnsängar. Man byter till sig dem under vintervistat vid skogsgränsen.
Dvärgbjörk	Ping	<i>Betula nana</i>	Riset som bränsle för "het" eld för kokning.
Ormrot		<i>Bistorta vivipara</i>	Groddknoppar äts av barnen. Äts oftare förr (även roten).
Fjällsyra	Vimnya	<i>Oxyria digyna</i>	Blad och hela unga skott äts som sallad. Används i vattnet vid hårtvätt.
Hästskräppa	Vimnya	<i>Rumex aquaticus</i>	Blad och hela unga skott äts som sallad. Vid hårtvätt.
Hjortron	Maranga nygodya	<i>Rubus chamaemorus</i>	Bären äts ofta. Blad som te. Icke-nomadiserande nentser har lärt sig av ryssar att göra sylt.
Åkerbär	Ngodya	<i>Rubus arcticus</i>	Äts tillfälligtvis, bladen i te.
Kräkklöver	Mara syai	<i>Comarum palustre</i>	Bladen till te. Blandas gärna med blad från åkerbär och hjortron.
Sibirisk buskväppling	Vanui	<i>Hedysarum alpinum</i>	Roten och mjuka gröna skott äts råa.
Skvattram	Yarincha	<i>Rhododendron tomentosum</i>	Dekokt på bladen mot magont. Starkare dekokt som berusningsmedel för schamaner. Som skydd mot onda andar, björnar och gnagare. Kvinnor tvättar sig med avkok särskilt vid menstruation och efter födselar. Läggs på elden för att rena luften i tältet. Efter gravceremonier renar man sig med rök från brinnande skvattram.
Dvärgtranbär	Harye nygodya	<i>Vaccinium microcarpum</i>	Äts tillfälligtvis, plockas mest av barn.
Ripbär	Malo ngodya	<i>Arctostaphylos alpinus</i>	Äts tillfälligtvis, plockas mest av barn.
Lingon	En z'-dei ngodya	<i>Vaccinium vitis-idaea</i>	Äts tillfälligtvis, plockas mest av barn.
Odon	Linzermya	<i>Vaccinium uliginosum</i>	Äts tillfälligtvis, plockas mest av barn.
Kräkbär	Tosalya ngodya	<i>Empetrum nigrum</i>	Äts tillfälligtvis, plockas mest av barn.
Spiror	Vanui	<i>Pedicularis</i>	Roten och mjuka gröna skott äts råa.
Gråbo		<i>Artemisa vulgaris</i>	Blad och blommor läggs i elden, röken andas in för "välbehag". Även i elden för rök mot mygg.
Nysrot	Latsui	<i>Veratrum viride</i>	Mot inälvsparasiter. Rötter eller gröna delar kokas.
Gräs och starr	Num	<i>Calamagrostis, Milium, Phleum, Poa, Trisetum, Carex</i>	Används till att väva mattor som golvtäckning för renskinn, sittmattor, sulor.
Ull	Trench	<i>Eriophorum</i>	Ullen används som isoleringsmateriel.
Vitmossa, vit	Nyarso	<i>Sphagnum</i>	Används för vätskeupptagande ändamål som blöjor, i barnsängar, torka händer, bordstrasa, på elden för rök mot myggor.
Vitmossa, röd	Nyada	<i>Sphagnum</i>	Som bandage på sår, värms ofta innan den läggs på. Grävs ofta fram under vintern. Äts av renarna.
Vitmossa, brun	Punu	<i>Sphagnum (fuscum?)</i>	I vattensamlingar som används som dricksvatten. Starkt torvbildande. Toalettpapper.
Gulvit renlav	Ya'yumb	<i>Cladonia arbuscula</i>	Särvärd, läggs på såret torkad (pulvriserad) eller som vätomslag. Vattenavkok används för att skölja infekterade ögon. Äts ibland från renens första mage.
Grå renlav	Nyaei	<i>Cladonia rangiferina</i>	Äts ibland från renens första mage.
Björkticka (?)	Chunach	<i>Piptoporus betulinus (?)</i>	Den inre delen, fnösket, används vid moxibustion och som dekokt vid magåkommor och vid menstruation.
Svamp	Tudako	Fungi	Äts ej av nentser, men ges till ryssar.

lågt. Bland annat syror innehåller dock en hel del C-vitamin. Syror är även populära hos kvinnorna att blanda i vattnet när man tvättar håret.

Växterna är viktiga som te, i synnerhet kråklöver *Comarum palustre* och skvattram *Rhododendron tomentosum*. Har man tillgång till blad från fjällsyra eller hjortron *Rubus chamaemorus* blandar man det gärna i teet. Man använder både färska och torkade blad, som också sparas till vintern. Skvattram kan man även plocka vintertid om inte snötäcket är för djupt. Te tillagas både som infusion (utan kokning) och dekokt. Man kokar det ofta för att få mer smak, vilket i synnerhet gäller skvattram. I övrigt används främst bär som del av kosten på sensommaren. Bären äts oftast direkt när de plockats men sparas ibland till efterrätt. Hjortron är det mest använda bäret medan övriga bär plockas och äts sporadiskt. Det är barnen som plockar bär och det har även ett annat syfte än att bidra med mat till hushållet. Genom att barnen skickas ut på bärplockning ganska långt från tätlägret, lär de sig att orientera och hitta tillbaka. När man plockar bär tittar man ner och kan därför lätt mista orienteringen på tundran. Barnen lär sig därför att då och då titta efter referenspunkter i omgivningen.

Man äter alltid upp bären innan man går hem. Det hjälper till att höja blodsockerhalten för att kunna tänka klart. Man har även en viktig ritual innan man vänder hem. Man talar till sin skugga med orden "flicka med bär, vi ska gå hem". Man anser att solen annars kan ta tillbaka skuggan och man kan råka illa ut. Denna liksom andra ritualer som riktas till naturen förmodas innebära att du blir en del av naturen och får en relation till den som hjälper dig att överleva. Därför är mycket av vardagen omgärdad med etikett och ritualer som visar ödmjukhet.

Förutom bären och olika syror äter man i enstaka fall rötter från till exempel spiror *Pedicularis*, sibirisk buskväppling *Hedysarum alpinum* och ormrot *Bistorta vivipara*. Sibirisk buskväppling äts betydligt oftare förr enligt en äldre kvinna. Roten och gröna unga skott är mycket eftertraktade bland just äldre nentser. Jag kunde

dock notera att man ibland använder samma namn för både spiror och sibirisk buskväppling. Det är förvånande att man inte har ett särskilt namn för ormroten utan den kallas bara för *namted*. Groddknopparna äts av barnen och de äldre påminde sig att den brukade ätas förr.

Blad, hängen och rotbark från vide användes enligt de äldre förr som föda men idag är det bara någon enstaka som sporadiskt blandar videblad i renblad. Många andra grupper i Arktis äter vide i större omfattning (Eidlitz 1969, Källman opubl.), färsk, kokad eller blandad i sälolja. Endast några äldre kvinnor hade hört talas om att vide gick att äta och de hade även provat någon gång som omväxling. Någon enstaka gång kunde man även äta av innehållet i första renmagen när en ren slaktats. Innehållet består av smälta lavar vilka därför innehåller för människan tillgängliga kolhydrater. Längre tillbaka var detta en viktig kolhydratkälla (Bogoras 1904–09, Andersson 1918, Birket-Smith 1929). Svamp används aldrig utan räknas som renföda vilket är genomgående i det arktiska området liksom bland Nordamerikas indianer (Harvard 1895, Eidlitz 1969).

Medicinalväxter

Användningen av växter som medicin är viktig hos nentserna. Nysroten *Veratrum album* är välkänd som ett medel mot inälvsparasiter och vid frossbrytningar med hög feber. Man är väl medveten om dess giftighet, den innehåller alkaloiderna protoveratrin och germerin (Samuelsson 1982). Roten krossas och kokas upp och man tar drygt en matsked vätska per dag. Renarna betar gärna späda skott av nysrot på försommaren. Man tror att det hjälper dem mot inälvsparasiter.

Gulvit renlav *Cladonia arbuscula* har använts över hela det cirkumpolära området för sårvård och mot diarré (Sigerist 1951, Fortuine 1988). Användningsområdet har varierat men gemensamt är att den använts som antiseptikum, antingen som vattenextrakt eller som torkad och pulvriserad direkt på sår. Nentserna använder ett vattenextrakt för infekterade ögon eller som sårtrött. En näve gulvit renlav kokas upp några

minuter i några deciliter vatten. Gulvit renlav innehåller den bakteriedödande usninsyran och har i laboratorietester visat sig ha god bakteriedödande effekt (Moskalenko 1986, Källman 1994).

Skvattram har använts bland de flesta folkgrupper i det arktiska området och nentserna har en stark tro på den. Det finns dock ytterst sparsamma uppgifter om att samerna har nyttjat skvattram. Ett avkok på bladen används mot magont och andra kroppssmärter och röken från brinnande skvattram anses renande och man lägger den ofta på elden i tälten för att rena luften. Man renade sig även med rök från brinnande skvattram, eller tvättade sig med ett vattenavkok från bladen efter att man deltagit i begravingar. Skvattram har liksom gulvit renlav en bakteriedödande effekt (Moskalenko 1986), och har god verkan mot till exempel löss och som insektsmedel (Tunón 1995, Thorsell & Tunón 2001). Avkok på skvattram används även som tvättvatten efter födslar och ibland även på svåra sår. Skvattram används regelbundet av schamaner bland de arktiska ursprungsbefolkningarna. Ett starkare avkok dricks inför olika ritualer, förmodligen för att komma i kontakt med andevärlden. En koncentrerad drog av skvattram kan framkalla hallucinationer, då skvattram bland annat innehåller ledol som påverkar centrala nervsystemet. Ledol förekommer även i de oljedroppar som finns på bladen sommartid. Man kan även andas in doften från färsk skvattram eller röken från den brinnande växten.

Gråbo *Artemisia vulgaris* läggs i elden och röken andas in. Man säger att det känns skönt för andningsvägarna och man blir avslappnad av det. Gråbo och dess släktingar används ofta som medicinalväxter. De innehåller oljor med stark lukt och smak som absintol, thujylalkohol, cadinen och pinen. Oljorna har effekter på centrala nervsystemet. Overfield m.fl. (1980) beskriver användningen av *Artemisa*-arter bland inuiter, där den ofta användes mot lunginflammation och för sårbehandling. Gråbo växer enbart runt byn Antipajuta.

Fnösket från en ticka har en viktig roll som medicin hos nentserna. Då tickan inte förekommer på tundran och man enbart hade den inre "fnöskeleden" med sig, var det omöjligt att avgöra vilken art det rörde sig om. På beskrivningen lät det som om det skulle kunna vara björkticka *Piptoporus betulinus*. Ett avkok på fnösket användes ofta mot orolig mage och mot menstruationssmärter. Björk innehåller salicylater och en möjlighet är att björktickan tar upp dessa ämnen från björken, men sannolikheten för att mängden salicylat skulle vara så hög att det blir någon effekt är nog liten. Salicylaterna är smärtstillande och bakteriedödande (Moskalenko 1986). Beckoljan som man får genom destillation av björkvad har tidigare använts på sår både av arktiska folkgrupper och övrig befolkning. Samerna har använt bladen som te som ett "stärkande" medel eller som urindrivande dryck liksom man gjort inom den europeiska skolmedicinen (Nettelblatt 1976, Fortuine 1988, Källman 1994).

Nentserna använder fnösket från samma ticka för moxibustion, en gammal och traditionell metod där man placerar en liten kula av fnöske på det smärtande stället på kroppen och tänder eld på fnöskekulan. Det är ytterst sällan man finner att den metoden praktiseras idag, även bland ursprungsbefolkningar som lever traditionellt. Metoden har dock faktiskt använts bland vissa samer ännu i slutet av 1900-talet, samt spelar fortfarande en roll i kinesisk och sydostasiatisk medicin (Svanberg & Tunón 2000). De punkter på kroppen man utövar moxibustion på överensstämmer i flera fall med akupunkturpunkter. Att nentserna använder sig av detta kan ses som ett bevis på att deras kulturmönster fortfarande har starka traditionella band.

Anmärkningsvärt är att nentserna själva till stor del förlitar sig på växter som sjukvårdsmateriel, men om en ren blir sjuk så tillkallar man i de flesta fall veterinär.

Vitmossa

Bland de mest använda växterna hos nentserna är vitmossor *Sphagnum*. Man samlar och tor-

Den "bruna" vitmossan visar var det finns drickbart vatten. Vattnet silas först genom ett tygskyvke.

The "brown" *Sphagnum* moss shows where drinking water can be fetched. The water is filtered through a piece of cloth.

kar dem sommartid inför vinterhalvåret. De används för många olika ändamål. Man skiljer på "vita", "röda" och "bruna" vitmossor. De vita används för all slags vätskeupptagning som till exempel blöjor, dambindor, toalettpapper, för att tvätta händerna eller torka bord. Om en kvinna ger sig ut vintertid för att samla vitmossa är det en signal till övriga om att hon skall ha ett oplanerat barn. De röda vitmossorna används som bandage på sår, medan den bruna vitmossan – som växer i små vattensamlingar – används som tecken på att vattnet är drickbart. Man tar sitt dricksvatten främst från vattensamlingar där den bruna vitmossan växer. Den är även ansedd som bra toalettpapper. Den bruna vitmossan kan vara rostvitmossa *Sphagnum fuscum* eftersom – förutom att den var brunaktig – torvbildningen från mossan var kraftig ända uppe vid tytan.

Vitmossor är ofta använda i det arktiska området (Russel-Kari 1987, Fortuine 1988, Viebeck 1989). Man kan även läsa om vitmossans användning i svårläkta sår i uppteckningar från exempelvis Jämtland (ULMA 27574). Vitmossor har använts på grund av sin vätskeupptagande förmåga som beror på deras speciella svällceller. Vitmossa har också en viss bakteriedödande

effekt men kan även liksom torv binda mikroorganismer och kemiska ämnen. Torkad vitmossa kan suga upp och behålla en vätskemängd 20 gånger sin egen vikt. Torv är dock effektivare än vitmossa som bakteriedödare. Genom sin struktur och kemiska egenskaper har torv stor förmåga att binda positivt laddade joner och vissa mikroorganismer fastnar på grund av sin storlek eller genom de positiva ytladdningarna (Groth & Kanebäck 1977, Jonsson m.fl. 1987). Den bruna vitmossans funktion som indikator på bra dricksvatten kan mycket väl bero på den rikliga torvmängden som effektivt binder smakämnen och eventuella mikroorganismer (Groth & Kanebäck 1977). Torv binder effektivt tungmetaller och organiska föreningar. En kubikmeter torv kan binda 1 kg tungmetaller (Jonsson m.fl. 1987). Observationen att förekomsten av en vitmossa används som tecken på drickbart vatten har jag inte funnit någon annanstans.

Nentsernas framtid

Fältstudien hos den nomadiserande gruppen av tundranentser på Gydanskijhalvön visar på en imponerande anpassning till den mycket karga miljön. Användningen av växter är i princip densamma idag som för hundra år sedan. Det

finns givetvis inslag av dagens produkter och värderingar men man lever till stor del traditionellt i denna speciella miljö. Man kan nog med fog påstå att för att kunna bedriva en hållbar renkötsel krävs ett stort mått av traditionell livsstil som kanske också säkerställer möjligheterna att kunna leva självständigt och oberoende samt har liten negativ påverkan på miljön.

En stabil och oexploaterad miljö är en av de grundläggande förutsättningarna för möjligheterna att leva traditionellt. Även om växterna täcker en kvantitativt liten del av tundranentsernas behov, är de ändå grundförutsättningen för att renkötseln och därmed livsnerven i försörjningen ska kunna finnas kvar. I den pågående exploateringen av oljefyndigheter i norra Sibirien förekommer utsläpp av olja som orsakar miljöskador i området. Om man inte vidtar åtgärder för att komma till rätta med detta, kan det leda till att den biologiska mångfalden påverkas negativt med sämre förutsättningar för både renkötsel och för möjligheterna till en fortsatt traditionell och självförsörjande livsstil.

- Jag vill tacka Ryska vetenskapsakademien, Inst. för etnologi och antropologi i Moskva för information och ovärderlig hjälp under fältstudien. Kungl. Vetenskapsakademien har stött projektet ekonomiskt.

Citerad litteratur

- Anderson, J. P. 1939. Plants used by the Eskimo of the Northern Bering Sea and Arctic regions of Alaska. – *Am. J. Bot.* 26: 714–716.
- Anderson, R. M. 1918. Eskimo food – how it tastes to a white man. – *Ottawa Naturalist* 32: 59–65.
- Birket-Smith, K. 1929. The Caribou Eskimos 1–2. – Report of the Fifth Thule Expedition 1921–24, vol. 5.
- Bogoras, W. 1904–1909. The Chukchee. – *Jesup North Pacific Expedition Publications* 7. AMS Press, New York.).
- Eidlitz, K. 1969. Food and emergency food in the circumpolar area. – *Stud. Ethnogr. Ups.* 32.
- Fortune, R. 1988. The use of medicinal plants by the Alaska natives. – *Alaska Medicine* 30: 187–223.
- Groth, A. & Kanebäck, H. 1977. Vattenrening med enkla filter. – FOA rapport C 54013-H2.
- Harvard, V. 1895. Food plants of the North American Indians. – *Bull. Torrey Bot. Club* 22: 98–123.
- Jonsson, A., Ledung, S., Mosten, P. & Thofelt, L. 1987. Dricksvatten–krisfilter. – Rapport 3. Ekoteknisk utveckling. Mitthögskolan, Östersund.
- Kjellman, F. R. 1882. Om tjuktjernas hushållsväxter. – Ur: Nordenskiöld, A. E. (red.), *Vegaexpeditionens vetenskapliga iakttagelser*. Stockholm.
- Kushlevskii, J. I. 1868. Norra ishavet och halvön Jamal. – SPB, sid. 81 (på ryska).
- Källman, S. 1983. Nutritive value of Swedish wild plants. – Doktorsavhandling, Stockholms universitet.
- Källman, S. 1991. Näringsinnehåll i svenska vilda växter. – *Svensk Bot. Tidskr.* 85: 397–406.
- Källman, S. 1994. Salicylater och antibakteriella substanser hos vilda växter. – *Svensk Bot. Tidskr.* 88: 97–101.
- Källman, S. 1997. Vilda växter som mat och medicin. – ICA Bokförlag.
- Lantis, M. 1946. The social structure of the Nunivak Eskimo. – *Trans. Am. Philos. Soc. (Philadelphia)* 35: 153–323.
- Llano, G. A. 1956. Utilization of lichens in the Arctic and sub-Arctic. – *Econ. Bot.* 10: 367–392.
- Loukiantchenko, T. V. 1999. The Nentsy. – Ur: Funk, D. A. & Sillanpää, L. (red.), *The small indigenous nations of northern Russia: a guide for researchers*. Social Science Research Unit Publ. 29. Åbo Akademi Universitet.
- Merck, C. H. 1880. Siberia and northwestern America 1788–1792: the journal of Carl Heinrich Merck, naturalist with the Russian scientific expedition led by Captains Joseph Billings and Gavriil Sarychev. – Limestone Press, Kingston, Ontario.
- Meschytyb, N. A. 1999. The world of vegetation in aboriginal cultures of the Arctic. – Ur: *Sibiriska Etnografiska Samlingen*, vol. 9: Nordliga och Sibiriska folkgrupper i Ryssland, sid. 66–81 (på ryska).
- Middendorf, A. F. 1867. En resa till östra och norra Sibirien. Del 4: Växtligheten i Sibirien (på ryska).
- Moskalenko, S. A. 1986. Preliminary screening of Far Eastern ethnomedicinal plants for antibacterial activity. – *J. Ethnopharm.* 15: 231–259.
- Nettelblatt, M. 1976. Samiske legeplanter. – Tromsø Museum. (En faktainsamling till en utställning om samisk kultur.)
- Overfield, T., Epstein, W. W. & Gaudio, A. 1980. Eskimo uses of *Artemisia tilesii* (Compositae). – *Econ. Bot.* 34: 97–100.
- Russel Kari, P. 1987. Tanaina plant lore (Dena'ina K'et'una). – National Park Service, Anchorage, Alaska.
- Samuelsson, G. 1982. Lärobok i farmakognosi. – SFT förlag.

- Sigerist, H. E. 1951. A history of medicine: Vol. 1. Primitive and archaic medicine. – Oxford Univ. Press.
- Speck, F. G. & Dexter, R. W. 1951. Utilization of animals and plants by the Micmac Indians of New Brunswick. – J. Wash. Acad. 41: 250–259.
- Svanberg, I. och Tunón, H. (red.) 2000. Samisk etnobiologi: människor, djur och växter i norr. – Nya Doxa, Nora.
- Thikomirov, B. A. 1958. Data om nyttoväxterna hos eskimåerna på sydöstra stranden av Tjuktjerkhalvön. – Bot. Zhur. 43: 242–246 (på ryska).
- Thorsell, W. & Tunón, H. 2001. Människan och ohyran – bekämpningsmedel i Sverige för och nu. – Studia Ethnobiologica 7.
- Tunón, H. 1995. Evaluation of Swedish medicinal plants as a source of anti-inflammatory drugs and mosquito repellents. – Doktorsavhandling, Uppsala universitet.
- ULMA 27574. Lindberg, E. J. Jämtland, Ragunda, sid 270. – Dialekt- och fornminnesarkivet i Uppsala.
- Viereck, E. G. 1989. Alaska's wilderness medicines. – Alaska Northwest Books, Anchorage.

ABSTRACT

Källman, S. 2002. Växternas betydelse för tundrarentsarna i norra Sibirien. [The use of wild plants by the nomadic tundra nenets in northern Siberia.] – Svensk Bot. Tidskr. 96: 261–270. Uppsala. ISSN 0039-646X.

A field study was made to investigate the present use of wild plants among the tundra nenets on the Gyda Peninsula, northern Siberia. The patterns of plant use still follow the old tradition for a reindeer-herding culture. Few plants are used as food, whereas medicinal plants and plants for other practical purposes are more important. The nenets have names for all species of importance for the reindeer and themselves. All other species were just called "plant" (*namted*).

The group of nenets we visited uses ca 30 plant species. Most important are *Betula nana* and *Salix* spp. for firewood. *Salix* and graminoids are collected for making covering mats used in the tipi (*chum*). *Cladonia arbuscula* is used for cleaning wounds, while *Rhododendron tomentosum* (*Ledum palustre*) is used for many purposes: as tea, in washing water after childbirth, in cleaning rituals after burials, and as a ceremonial drug by the shamans. Another important medicinal plant is *Veratrum album* which is used against intestinal worms. Moxibustion with a fungus (possibly *Piptoporus betulinus*) is popular among the nenets and the fungus is also used for tea as a

"healing drink". Peat mosses *Sphagnum* are among the most important plants. They are divided into "white", "red" and "brown" moss. The white moss is used for absorbing fluids, e.g. as nappies, in shoes, or for cleaning tables. The red moss is used as bandages, whereas the brown moss indicates drinkable water in small ponds. Most popular is tea made from the leaves of *Comarum palustre*. Other popular food plants are the leaves from *Oxyria digyna* and *Rumex*, and roots from *Pedicularis*. Berries, especially *Rubus chamaemorus*, are picked mostly by children. Thin *Betula pubescens* carvings are of great importance in baby cradles and traded in the winter locations.

Stefan Källman är växtfysiolog och har i över tjugo år forskat om vilda växternas näringsinnehåll samt om den etnobotaniska och nutida användningen av växter i det cirkumpolära området. Studierna genomförs

bl.a. som samarbetsprojekt mellan de svenska och ryska vetenskapsakademierna.

Adress: Jordbruksdepartementet, same- och utbildningsenheten, 103 33 Stockholm
E-post: stefan.kallman@agriculture.ministry.se